

Waldemar Michowicz

STAN BADAŃ W POLSCE NAD PROBLEMEM ROZBROJENIA
(1919—1939)

I

Działalność Ligi Narodów na rzecz rozbrojenia, dzieje dwu i wielostronnych wysiłków mających na celu redukcję, ograniczenie lub kontrolę zbrojeń, a także historyczne aspekty kształtowania się idei rozbrojenia były i są przedmiotem tysięcy książek i opracowań. Okres między pierwszą a drugą wojną światową przyniósł bardzo pokaźną liczbę publikacji na ten temat. Pominiemy w tym miejscu liczne kronikarskie opisy pierwszych inicjatyw rozbrojeniowych, dokonywane głównie przez dziennikarzy, relacjonujących wszystkie plany, spotkania dyplomatyczne, narady i konferencje. Odnotujemy natomiast pierwsze wydawnictwa dokumentów i komentarzy, a także przeglądy poczynąń rozbrojeniowych sporządzone przez prawników, historyków i politologów.

I tak wkrótce po konferencji waszyngtońskiej (XII 1921 — II 1922) debatującej m. in. na temat redukcji i ograniczenia zbrojeń, a także po konferencjach w Genui i konferencji rozbrojeniowej w Moskwie w 1922 r., podczas których strona radziecka zgłosiła propozycje rozbrojeniowe, ukazało się wiele publikacji omawiających treść i przebieg negocjacji oraz zawierających niejednokrotnie podstawowe dokumenty¹. Między innymi T. von Niemeyer podjął trud wydania wszystkich

¹ R. L. Buell, *The Washington Conference*, New York—London 1922; L. Archimbaud, *La Conférence de Washington*, Paris 1923; H. G. Wells, *Washington and the Hope of Peace*, London 1922; *Materiały Genueskiej konfieriencji*, Moskwa 1922; J. S. Mills, *The Genoa Conference*, London 1925; *Conférence de Moscou pour la limitation des armements*, Moscou 1923; B. E. Sztajn, *Genueska konfieriencija*, Moskwa 1922.

podstawowych projektów planów, propozycji, deklaracji i rezolucji w sprawie rozbrojenia, poczynając od 1815 aż do 1925 r.²

Z chwilą rozpoczęcia prac Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej odpowiednie służby Ligi Narodów zapewniały systematyczny druk dokumentów dotyczących przebiegu debat w różnych organach komisji (z posiedzeń plenarnych i Komitetu Arbitrażu i Bezpieczeństwa)³. Studiując te materiały oraz doniesienia rozmaitych organów prasowych, niektórzy prawnicy, historycy i dziennikarze podejmowali próby napisania pierwszych opracowań dotyczących historii działań różnych delegacji tak na forum Komisji Przygotowawczej, jak i samej Komisji. Były to mniej lub bardziej dokładne przeglądy wydarzeń sporządzane z zastosowaniem metody chronologicznej, zawierające także próby wartościowania i ocen⁴.

Analogicznie przedstawiał się problem z Konferencją Rozbrojeniową w Genewie. Bardzo obfita dokumentacja plenarnych obrad Konferencji⁵, posiedzeń Biura⁶, Komisji Ogólnej⁷, Komisji Politycznej⁸, Komisji Zbro-

² T. von Niemeyer, *Handbuch des Abrüstungsproblems*, Berlin—Grünwald 1928.

³ Por. *Société des Nations. Documents de la Commission préparatoire de la Conférence du désarmement chargée de la préparation de la Conférence pour la limitation des armements*. Série I, Genève 1926; Série II, Genève 1926; Série III, Genève 1927. Na bieżąco ukazywały się protokoły Komisji z posiedzeń poszczególnych sesji w latach 1927—1930, a *Procès-verbaux de la sixième session (deuxième partie)* opublikowane zostały w 1931 r.

⁴ Por. przede wszystkim: H. Olding, *Das Abrüstungsproblem*, Berlin 1928; S. de Madariaga, *Disarmament*, New York 1929; A. Gardes, *Le désarmement devant la Société des Nations*, Paris 1929; O. Holjer, *La sécurité internationale et ses modes de réalisation*, vol. IV, *Réduction des armements*, Paris 1930; E. A. Korowin, W. W. Jegoriew, „Razorużenije”, Moskwa—Leningrad 1930; R. Cecil, *Describes the Work of the Preparatory Commission for the Disarmament Conference*, London 1931; V. Lefebure, *Scientific Disarmament*, Paris 1931; F. W. Oertzen, *Das ist die Abrüstung*, Oldenburg 1931; K. L. Oertzen, *Abrüstung oder Kriegsvorbereitung*, Berlin 1931; B. H. Williams, *The United States and Disarmament*, New York—London 1931; J. W. Wheeler-Bennett, *Disarmament and Security since Locarno 1925—1931*, London 1932. Por. też *Bibliographie commentée du désarmement et de questions militaires*, Genève 1931.

⁵ *Société des Nations, Série A, Actes de la Conférence pour la réduction et la limitation des armements. Compte rendu des séances plénières*, vol. I, Genève 1932 [dalej: SDN]; SDN, *Documents de la Conférence*, vol. I—III, Genève 1932—1935.

⁶ SDN, Série C, *Procès-verbal du Bureau*, Vol. I—II, Genève 1932—1935.

⁷ SDN, Série B, *Procès-verbal de la Commission Générale*, vol. I—III, Genève 1932—1936.

⁸ *League of Nations, Series D, vol. V, Minutes of the Political Commission*, Geneva 1936 (dalej: LN).

jeń Lądowych⁹, Komisji Lotniczej¹⁰, Komisji Morskiej¹¹, Komisji Wydatków na Obronę Narodową¹² oraz inne materiały Konferencji¹³ ukazywały się niemal na bieżąco. Materiał ten w połączeniu z incydentalnie publikowanymi dokumentami oficjalnymi szeregu państw¹⁴ oraz doniesieniami i komentarzami prasowymi stał się podstawą do opracowania pierwszych syntez historii Konferencji Rozbrojeniowej lub też przyczynków do niektórych aspektów jej działalności.

Jako jedne z pierwszych ukazały się książki G. Hosana¹⁵ i R. A. Chaputa¹⁶. Jednakże do najbardziej wartościowych należałoby zaliczyć prace angielskiego historyka stosunków międzynarodowych J. W. Wheeler-Bennetta¹⁷, dające szczegółowy opis dyplomatycznej walki o rozbrojenie, dokładny wykład historii Konferencji Rozbrojeniowej pióra szwajcarskiego historyka C. Loosli-Usteri¹⁸, rozprawę doktorską amerykańskiego politologa W. L. Mahaneya¹⁹ oraz francuskie opracowanie dziejów konferencji P. Coulona²⁰.

Szczególne miejsce w przedwojennym piśmiennictwie na temat rozbrojenia zajmuje twórczość niemieckich publicystów i historyków. Poczynając od 1931 r. w licznych broszurach i opracowaniach nasilili oni krytykę ograniczeń traktatowych Niemiec w zbrojeniach. Po opanowaniu zaś w Niemczech władzy przez Hitlera głównym celem tych publi-

⁹ SDN. Série D, vol. I, *Procès-verbal de la Commission Terrestre*, Genève 1935.

¹⁰ LN, Series D, vol. III, *Minutes of the Air Commission*, Genève 1936.

¹¹ LN, Series D, vol. II, *Minutes of the Naval Commission*, Genève 1937.

¹² LN, Series D, vol. IV, *Minutes of National Defence Expenditure Commission*, Genève 1935.

¹³ SDN. *Rapport preliminaire sur les travaux de la Conférence. Elaboré par le Président, M. Arthur Henderson*, Genève 1936.

¹⁴ Por. np. *Sborniki dokumentow po miezdunarodnoj politike i miezdunarodnomu pravu*. Wyp. I, *Razoruženije*, Moskwa 1932; tamże, Wyp. X, *Razoruženije 1933—1936*, Moskwa 1936; *Survey of International Affairs*, London 1924—1940, 17 vols. (Ed. A. J. Toynbee); *Documents on International Affairs*, London 1929—1940, 14 vols. (Ed. J. Wheeler-Bennett, S. Heald, M. Curtis).

¹⁵ G. Hosano, *Histoire du désarmement*, Paris 1933.

¹⁶ R. A. Chaput, *Disarmament in British Foreign Policy*, London 1934.

¹⁷ J. W. Wheeler-Bennett, *The Disarmament Deadlock*, London 1934; tenże, *The Pipe Dream of Peace. The Story of the Collapse of Disarmament*, New York 1935.

¹⁸ C. Loosli-Usteri, *Geschichte der Konferenz für die Herabsetzung und Begrenzung der Rüstungen 1932—1934. Ein politischer Weltspiegel*, Zürich 1940.

¹⁹ W. L. Mahaney, Jr., *The Soviet Union, the League of Nations and Disarmament: 1917—1935*, Philadelphia 1940. Autor przedstawił ten temat jako rozprawę doktorską w University of Pennsylvania.

²⁰ P. Coulon, *La Conférence du désarmement*, Paris 1934.

kacji — wydawanych także po angielsku i francusku — było wykazanie konieczności uznania równych praw Niemiec w tej dziedzinie²¹.

Należy żałować, że nie ukazało się w formie drukowanej publikacji bardzo cenne opracowanie znanego działacza Partii Pracy, w okresie powojennym laureata Nagrody Nobla, Ph. J. Noel-Bakera na temat prywatnej produkcji broni, wyjaśniające międzynarodowe powiązania przemysłu zbrojeniowego, wzrost wydatków zbrojeniowych itp. zagadnienia, mające istotny wpływ na dążenia w sprawie ograniczenia i redukcji zbrojeń²².

W całym dorobku historiografii powszechnej okresu międzywojennego dominowała formalno-chronologiczna i formalno-prawna technika badania problemu rozbrojenia. Prawidłowością było proste zestawianie różnych propozycji rozbrojeniowych, ich streszczanie, rzadziej wartościowanie z punktu widzenia interesów poszczególnych państw, reprezentowanych na Konferencji Rozbrojeniowej. Autorzy najczęściej exponowali trudności dotyczące możliwości zrealizowania projektów redukcji i ograniczenia zbrojeń. Wyjąwszy prace proveniencji radzieckiej²³, projekty powszechnego i całkowitego rozbrojenia traktowano jako całkowicie nierealne i posiadające jedynie walory propagandowe.

Sytuacja uległa zasadniczej zmianie po II wojnie światowej. Co prawda jeszcze w latach pięćdziesiątych sposób traktowania przez badaczy problemu rozbrojenia zbliżony był do wzorów sprzed 1939 r., ale w miarę upływu czasu zarówno zakres badań, jak i zastosowanych metod stawał się coraz bogatszy. Można tutaj wyraźnie stwierdzić zależność od poszerzania się bazy źródłowej. Przede wszystkim poważną rolę odegrał fakt opublikowania wspomnień polityków różnych krajów, którzy bądź to uczestniczyli w rokowaniach rozbrojeniowych, bądź też kierowali placówkami dyplomatycznymi, departamentami ministerstw czy resortami spraw zagranicznych i z tego tytułu znali szczegóły ustaleń

²¹ Por. np. E. Glodkowski, *Die Weltabrüstung und Deutschland*, Berlin 1932; K. Schilling, *Der Versailler Vertrag und die Abrüstung: Deutschlands militärische Gleichberechtigung*, Berlin 1933; R. Schmidt, A. Grabowsky, *Deutschlands Kampf um Gleichberechtigung. Tatsachen und Probleme der Verhandlungen über Abrüstung und Gleichberechtigung 1933/1934*, Berlin 1934 (toż w tłumaczeniu na jęz. angielski i francuski); H. Rohde, *Der Herrlot-Plan zur Abrüstungsfrage. Was Frankreich mit ihm bezweckt und was er bedeutet*, Berlin 1933.

²² Ph. J. Noel-Baker, *The Private Manufacture of Armaments*, London 1936, vol. I—II, [mpis]. Zob. tegoż autora interesujące argumenty o konieczności dokonania rozbrojenia, o metodach badawczych i problemach dotyczących ograniczenia budżetu, kontroli itp.: *Disarmament*, London 1926.

²³ Por. E. A. Korowin, W. W. Jegoriew, „Razorużenije”, Moskwa—Leninograd 1930; L. N. Iwanow, *Krach konfieriencii po razorużeniju*, Charków 1934.

rządowych, taktykę i cele gry dyplomatycznej prowadzonej wokół rozbrojenia. Przykładowo można tutaj wspomnieć francuskie pamiętniki jednego z najbardziej aktywnych uczestników debat rozbrojeniowych J. Paul-Boncoura, eksperta — gen. Requina, ministra spraw zagranicznych i premiera Francji E. Herriota, szefa sztabu armii francuskiej gen. Gamelina, ambasadora A. Francois-Ponceta. Spośród anglosaskich należałoby odnotować przede wszystkim wspomnienia znanych polityków: L. S. Amery, lorda d'Abernona, R. Cecila, H. Hultona, W. Churchilla, A. Edena, H. Hoovera, C. Hulla, H. L. Stimsona, H. Wilsona. Mimo wyraźnej tendencji do usprawiedliwiania polityki Niemiec weimarskich czy hitlerowskich, przejawiającej się w większości wspomnień dyplomatów niemieckich, cennym źródłem dla spojrzenia na problem rozbrojenia z niemieckiego punktu widzenia są pamiętniki: kanclerza H. Lutra, F. Papena i H. Brüninga, przedstawiciela Niemiec w Komisji Przygotowawczej — J. H. Bernstorffa, delegata niemieckiego w Konferencji Rozbrojeniowej, R. Nadolnego czy tłumacza Hitlera O. Meissnera.

Spośród literatury pamiętnikarskiej innego pochodzenia, interesujące wątki do wyjaśnienia pewnych szczegółowych aspektów rozbrojeniowych przekazali w swych wspomnieniach: J. Beck²⁴ i J. Szembek²⁵ N. Titulescu i P. Aloisi.

Jednakże najistotniejszy wpływ na wzbogacenie metod odtwarzania dziejów walki o całkowite i powszechne rozbrojenie, historii rozgrywek wokół projektów i planów w sprawie redukcji i ograniczenia zbrojeń miało udostępnienie dyplomatycznych archiwów państwowych i zasobów archiwalnych Ligi Narodów. Prawdziwą kopalnią wiadomości o uwarunkowaniach politycznych, gospodarczych i wojskowych różnych propozycji rozbrojeniowych stały się publikowane serie wydawnictw, zawierające — niegdyś tajne — dokumenty dyplomatyczne różnych państw, które zaczęły ukazywać się na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Wprawdzie źródłem bogatej informacji jeszcze przed wybuchem II wojny światowej stały się *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920—1947*, ale znacznie wartościowsza — z interesującego nas punktu widzenia — okazała się seria *Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers*, której pierwszy tom ukazał się w 1948 r. i obejmował dokumenty z roku 1932. Wiele tajemnic odsłoniło opublikowanie sekretnych materiałów niemieckiego Aus-

²⁴ Chodzi o szerszą, francuską wersję pamiętników: J. Beck, *Dernier rapport. Politique polonaise 1926—1939*, Neuchâtel 1944.

²⁵ [J. Szembek], *Diariusz i teki Jana Szembeka (1935—1945)*, t. 1, Londyn 1964.

wartiges Amtu²⁶, a następnie, w kolejności ukazywania się: dokumentów brytyjskiego Foreign Office²⁷, francuskiego ministerstwa spraw zagranicznych²⁸, belgijskiego ministerstwa spraw zagranicznych²⁹ oraz Narkomindiełu³⁰.

Wykorzystując wskazane wyżej tworzywo — a więc dokumenty oficjalne, rządowe i Ligi Narodów, prasę, literaturę pamiętnikarską, tajne dokumenty dyplomatyczne, dokumentację parlamentarną itp. — historycy stosunków międzynarodowych i specjaliści prawa międzynarodowego podjęli, z coraz większym efektem, trud możliwie wszechstronnego opracowania historii wysiłków rozbrojeniowych w okresie międzywojennym. Jest jednak charakterystyczne, że realizacja tego zadania początkowo odbywała się nie w formie monografii, specjalnie poświęconych zagadnieniu rozbrojenia, lecz głównie poprzez uwzględnianie tematyki rozbrojeniowej w syntezach i monografiach dotyczących historii stosunków międzynarodowych lub, w coraz częstszych w ostatnim dziesięcioleciu, pracach poświęconych historii Ligi Narodów. Oczywiście nie sposób wymieniać w tym miejscu wszystkich autorów. Odnotujmy więc przykładowo te ogólne opracowania historii i teorii stosunków międzynarodowych, w których kwestiom rozbrojeniowym poświęca się stosunkowo wiele miejsca. Zachowując kolejność wydania ich opracowań, należałoby wymienić następujących specjalistów: E. H. Carr³¹, P. Brugière³², G. M. Gathorne-Hardy³³, M. Maurin³⁴, C. F. Black³⁵, M. Baumont³⁶,

²⁶ *Documents on German Foreign Policy 1919—1940*, London—New York, Seria C za lata 1932—1936, t. 1—7, wyd. 1946—1965; Seria D za lata 1937—1939, t. 1—7, wyd. 1963—1973. Wersja niemiecka: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945*, Serie D (1937—1945) zaczęła ukazywać się w 1950 r., Serie B (1925—1933) — od 1966 r.

²⁷ *Documents on British Foreign Policy 1919—1939*, London, Seria 2 za lata 1925—1935, t. 1—7, wyd. 1946—1958; Seria 3 za lata 1938—1939, t. 1—8, wyd. 1949—1955.

²⁸ *Documents Diplomatiques Français 1932—1939*, Paris, Seria 1 za lata 1932—1935, t. 1—5, wyd. 1964—1972; Seria 2 za lata 1936—1939, t. 1—5, wyd. 1963—1973.

²⁹ *Documents Diplomatiques Belges 1920—1940*, t. 1—6, Bruxelles 1964—1966.

³⁰ *Dokumienty wnieszniej politiki SSSR*, t. 1—19, Moskwa 1957—1974; a także *50 let bor'by SSSR za razoruženije. Sbornik dokumentow*, Moskwa 1967.

³¹ E. H. Carr, *The Twenty Years' Crisis 1919—1939*, London 1942; tenże, *International Relations between the Two World Wars 1919—1939*, London 1947.

³² P. Brugière, *La sécurité collective, 1919—1945*, Paris 1946.

³³ G. M. Gathorne-Hardy, *A Short History of International Affairs, 1920 to 1939*, London 1946, wyd. III, 1947.

³⁴ M. Maurin, *Histoire de grandes puissances — France, Allemagne, Angleterre, Italie, URSS, États-Unis, Chine, Japon. Du traité de Versailles aux traités de Paris, 1919—1947*, Paris 1947.

³⁵ C. F. Black, E. C. Helmreich, *Twentieth Century Europe. A History*, New York 1950.

³⁶ M. Baumont, *La faillite de la paix, 1918—1939*, t. 1, *De Rethondes à Stresa*, t. 2, *De l'affaire éthiopienne à la guerre*, Paris 1951 (III wyd.).

J. B. Duroselle³⁷, P. Renouvin³⁸, J. L. Claude³⁹, E. Wiskemann⁴⁰ a także zbiorowe opracowania, takie jak *Istorija diplomatii* (t. III)⁴¹ oraz *Istorija Wielikoj otieczestwiennoj wojny Sowietского Sojuza*⁴².

Większy stopień szczegółowości w prezentowaniu rozbrojeniowych aspektów stosunków międzynarodowych zawierały monografie traktujące o polityce zagranicznej państw kapitalistycznych⁴³. Jednakże dopiero nasilenie się badań nad historią samej Ligi Narodów przyniosło w efekcie znaczne wzbogacenie wiedzy o problemie rozbrojenia, w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. traktowanego jako jedno z najważniejszych dziedzin działalności tej organizacji, jak i element walki o kształt zbiorowego bezpieczeństwa w XX w. Zakładając, że Liga Narodów odegrała „rewolucyjną” rolę w stosunkach międzynarodowych jako inicjator „pierwszego systemu zbiorowego, a w szczególności europejskiego bezpieczeństwa”⁴⁴, wielu specjalistów zwróciło większą uwagę na funkcję koncepcji i planów rozbrojeniowych w budowaniu takiego systemu. Pod tym względem szczególną rolę odegrała pierwsza, poważna monografia Ligi Narodów pióra wieloletniego zastępcy sekretarza generalnego Ligi F. P. Waltersa⁴⁵. Również i inne zachodnie opracowania dziejów tej organizacji, zwłaszcza powstałe w wyniku wykorzystania archiwaliów genewskich, mieszczą się w tym nurcie, niezależnie od miejsca,

³⁷ J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1953 (i kolejne wydania).

³⁸ P. Renouvin, *Histoire des relations internationales, les crises du XXe siècle*, t. 7, De 1914 à 1929, t. 8, De 1929 à 1945, Paris 1957—1958.

³⁹ I. L. Claude, *Power and International Relations*, New York 1962.

⁴⁰ E. Wiskemann, *Europe of the Dictators 1919—1945*, London 1966.

⁴¹ *Istorija diplomatii*, t. III, 1919—1939, red. W. P. Potiemkin, Moskwa 1946; wyd. II uzupełnione i zmienione: red. A. A. Gromyko i in. Moskwa 1965, wydanie polskie: Warszawa 1973.

⁴² *Istorija Wielikoj otieczestwiennoj wojny Sowietского Sojuza, 1941—1945*, t. 1, *Podgotowka i razwjazwanie wojny imperialistycznymi dzierzawami*, Moskwa 1960, wydanie polskie: Warszawa 1964.

⁴³ Por. np. J. W. Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power. German Army in Politics 1918—1945*, New York 1954; R. H. Ferrel, *American Diplomacy in the Great Depression. Hoover-Stimson Foreign Policy 1929—1933*, New Haven 1957; H. Gatzke, *Stresemann and Rearmament of Germany*, Baltimore 1954; A. Thimme, *Gustav Stresemann: Eine politische Biographie zur Geschichte der Weimar Republik*, Hannover, Frankfurt aM 1957; L. Zimmerman, *Deutsche Aussenpolitik in der Ära der Weimarer Republik*, Göttingen 1958; W. N. Medlicott, *British Foreign Policy since Versailles, 1919—1939*, London 1968; N. Iordache, *La Petite Entente et l'Europe*, Genève 1977; J.-B. Duroselle, *La décadence 1932—1939*, Paris 1979.

⁴⁴ R. M. Iluchina, *Liga Nacji 1919—1934*, Moskwa 1982, s. 303.

⁴⁵ F. P. Walters, *A History of the League of Nations*, vol. 1—2, London 1952. W 1966 r. ukazało się jednotomowe wydanie: *The League of Nations. The Evolution of International Organisation* (New York—Washington).

jakie w nich zajmuje rozbrojenie jako istotny czynnik budowania systemu bezpieczeństwa i zapobiegania wojnie⁴⁶. Inne, zdecydowanie krytyczne stanowisko wobec Ligi Narodów oraz jej działalności w przedmiocie rozbrojenia reprezentują autorzy radzieccy. Najbardziej reprezentatywna pod tym względem praca, poddająca szczegółowej analizie klasowe i polityczne funkcje Ligi we wszystkich aspektach jej działalności, została przygotowana w Instytucie Historii Powszechnej Akademii Nauk ZSRR przez R. M. Iluchinę⁴⁷.

Przychodzi nam wreszcie stwierdzić, że zaskakująco mało ukazało się po II wojnie światowej monografiów poświęconych wyłącznie problemom rozbrojenia w okresie międzywojennym. J. Shotwell i M. Salvin podali zwięzły przegląd inicjatyw rozbrojeniowych w ramach Ligi Narodów oraz dyskusji prowadzonych w Radzie Ligi na temat incydentów grożących wojną lub napięciem osłabiającym bezpieczeństwo międzynarodowe. Autorom przyświecało pragmatyczne założenie ewentualnego wykorzystania tych doświadczeń w działalności ONZ⁴⁸. J. Minart zainteresował się przede wszystkim politycznymi i technicznymi aspektami załamania się francuskich planów rozbrojeniowych, w kontekście zagrożającego Francji niebezpieczeństwa ze strony wschodniego sąsiada⁴⁹. Natomiast H. R. Wilson jr. na podstawie pamiętników i dokumentacji swego ojca, posła USA w Bernie i członka delegacji amerykańskiej na konferencję rozbrojeniową, wyjaśnił szereg szczegółów dotyczących działań Stanów Zjednoczonych w przedmiocie rozbrojenia oraz wystąpienia Niemiec z Konferencji i Ligi Narodów⁵⁰. Wydana mniej więcej w tym samym czasie monografia L. N. Iwanowa traktuje głównie o morskim aspekcie rozbrojenia⁵¹.

⁴⁶ Zob. D. N. Verma, *India and the League of Nations*, Pathna 1968; R. Fosdick, *The League and the United Nations after Fifty Years*, New York 1972; B. S. Williams, *State Security and the League of Nations*, New York 1973; R. Veatch, *Canada and the League of Nations*, Toronto 1975; C. Kimmich, *Germany and the League of Nations*, Chicago 1976.

⁴⁷ Iluchina, *op. cit.* Po raz pierwszy swój punkt widzenia w omawianej sprawie zaprezentowała w pracy zbiorowej Jewropa w międzynarodowych stosunkach 1917—1939, Moskwa 1979, s. 124—154.

⁴⁸ J. Shotwell, M. Salvin, *Lessons on Security and Disarmament from the History of the League of Nations*, New York 1949.

⁴⁹ J. Minart, *Le drame du désarmement français. (Ses aspects politiques et techniques). La revanche allemande (1918—1939)*, Paris (1959).

⁵⁰ H. R. Wilson, *Disarmament and the Cold War in the Thirties*, New York 1963.

⁵¹ L. N. Iwanow, *Morskaja politika i diplomatija imperialistycznych dzierżaw (między pierwszej i drugiej światowej wojnami)*, Moskwa 1964.

Bez wątplenia najcenniejszymi monografiami specjalistycznymi, ujmującymi w sposób kompleksowy problem rozbrojenia w okresie międzywojennym są prace W. M. Chajcmana i G. Matei. Pierwszy z autorów odegrał pionierską rolę w badaniach nad interesującym nas zagadnieniem, prezentując rozbudowany warsztat badawczy i umiejętność syntetyzowania zjawisk politycznych i wojskowo-dyplomatycznych występujących w latach dwudziestych i trzydziestych, z zastosowaniem pryncypialnych marksistowskich kryteriów wartościowania. Przedmiotem jego zainteresowania było głównie stanowisko ZSRR wobec rozbrojenia, ale przedstawił je na szerokim tle układu sił w międzywojennym świecie oraz gry dyplomatycznej wielkich mocarstw o, zgodny z ich interesami państwowymi sposób rozwiązania problemu redukcji, ograniczenia zbrojeń i rozbrojenia⁵².

Podobne podejście do badanego przedmiotu reprezentował G. Matei w swojej książce o stanowisku Rumunii wobec rozbrojenia, wydanej 11 lat później. Rumuński specjalista znalazł się jednak w korzystniejszej sytuacji, ponieważ mógł wykorzystać bogate materiały archiwalne zarówno pochodzenia krajowego, jak i te, które udostępniono mu w Genewie. W rezultacie udało mu się wyświetlić wiele elementów walki dyplomatycznej o kształt rozbrojenia tak w skali krajowej, rumuńskiej, jak i międzynarodowej⁵³.

II

Jak w tym kontekście prezentuje się polski dorobek w zakresie badań nad problemem rozbrojenia w latach 1919—1939? Należy go ocenić jako skromny. Rozwój badań przechodził podobne koleje, jak w innych krajach. Jednakże na gruncie polskim można zaobserwować pewną cechę szczególną w porównaniu do innych państw, zwłaszcza wielkich mocarstw, wyrażającą się w stosunkowo słabym i opóźnionym zainteresowaniu tym zagadnieniem. Odrodzona Polska w pierwszych latach niepodległego bytu przywiązywała szczególną uwagę do rozwoju swych sił zbrojnych, dzięki którym ustalano realny kształt granic państwa (powstania wielkopolskie, powstania śląskie, wojna polsko-ra-

⁵² W. M. Chajcman, *SSSR i problema razoruženija (mieжду pierwszej i wtoroj mirowyni wojnami)*, Moskwa 1959. Tłumaczenie niemieckie: W. M. Chaizman, *Die UdSSR und die Abrüstung zwischen den beiden Weltkriegen*, Berlin 1963. Zob. też inną, dobrze ocenianą pracę radziecką: L. Grigoriew, S. Oleniew, *Bor'ba SSSR za mir i bezopasnost' w Jewropie, 1925—1933*, Moskwa 1956.

⁵³ G. Matei, *Dezarmarea în contextul problemelor internaționale și atitudinea României (1919—1934)*, București 1971. Skrócona wersja: *La Roumanie et les problèmes du désarmement 1919—1934*, Bucarest 1970.

dziecka). Dlatego trudno znaleźć w piśmiennictwie ówczesnym dowody nie tylko na systematyczne zainteresowanie problemem rozbrojenia, ale w ogóle przykłady podejmowania tego tematu. Z trudem udaje się odnotować kilka zdań poświęconych konieczności redukcji zbrojeń w artykułach o bardziej ogólnym charakterze⁵⁴. Spostrzeżenie to odnosi się do artykułów mających charakter komentarzy politycznych, albo przeglądów kronikarskich, które zostały napisane przez publicystów lub początkujących polityków na początku lat dwudziestych⁵⁵. Słaby rezonans w piśmiennictwie wywołała konferencja waszyngtońska⁵⁶, podobnie jak konferencja rozbrojeniowa w Moskwie z grudnia 1922 r.⁵⁷

Sytuacja uległa zmianie w momencie podjęcia decyzji o rozpoczęciu prac przez Komisję Przygotowawczą do Konferencji Rozbrojeniowej. Przez kilka lat w czasopiśmie ukazywały się, analizujące różne aspekty rozbrojenia, opracowania których autorami byli politycy, a głównie osoby związane z MSZ, pełniące funkcje ekspertów wojskowych i politycznych. Spuścizna ta stanowi dzisiaj cenne źródło do badania oficjalnych poglądów ówczesnych sfer rządowych na temat technicznych i politycznych aspektów redukcji i ograniczenia zbrojeń, relacji między rozbrojeniem a bezpieczeństwem itp.⁵⁸

⁵⁴ Por. E. Starczewski, *Uwagi o Związku Narodów*, „Przegląd Dyplomatyczny” 1919, nr 2, s. 62. Znamienne, że w latach 1922—1925 czasopismo „Przegląd Współczesny” nie opublikowało żadnego artykułu na temat rozbrojenia.

⁵⁵ Por. Drogosław, *Polska a Liga Narodów*, „Przegląd Współczesny” 1922, nr 1; S. Pozner, *Liga Narodów w roku 1924*, „Przegląd Polityczny” 1925, t. II, z. 1 (w tym artykule można znaleźć tylko 1 zdanie na temat rozbrojenia); J. Łukasiewicz, *Liga Narodów w polityce Polski*, tamże 1925, t. III. Potwierdza regułę zamieszczenie teoretycznego artykułu I. Matuszewskiego, *Uwagi teoretyczne o problemacie ograniczenia zbrojeń lądowych*, „Bellona” 1922, t. V, z. 3.

⁵⁶ Por. komentarz wstępny: *Konferencja Waszyngtońska*, „Przegląd Dyplomatyczny” 1921, nr 9—10; *Plany rozbrojenia i konferencja waszyngtońska*, „Bellona” 1921, t. IV; K. Duch, *Kwestia Pacyfiku i konferencja waszyngtońska*, tamże, 1922, t. V; tenże, *Idea rozbrojenia powszechnego*, tamże 1922, t. V, (s. 276—282); T. Temmer, *Zagadnienie bezpieczeństwa w jego dotychczasowym rozwoju*, „Przegląd Polityczny” 1925, t. III, z. 2—3.

⁵⁷ W. Jędrzejewicz, *Moskiewska konferencja rozbrojeniowa 2—12 grudnia 1922 r.*, „Bellona” 1923, t. IX.

⁵⁸ Por. artykuły: 1. W „Przeglądzie Politycznym”: S. Künstler, *Zagadnienia wojskowe na terenie Ligi Narodów*, 1925, t. II; tenże, *Sprawy rozbrojenia na VIII Zgromadzeniu Ligi Narodów*, 1927, t. VII, z. 2; W. Kulski, *X Zgromadzenie Ligi Narodów*, 1929, t. XI, z. 3; E. Solski, *Konferencja londyńska*, 1930, t. XII, z. 6; S. Dygat, *Rozbrojenie*, 1930, t. XII, z. 4; tenże, *Udział Polski w pracach nad utrwaleniem pokoju świata*, 1931, t. XV, z. 1—3; S. Stroński, *Podstawy*, 1931, t. XV, zał. do z. 4. 2. Artykuły i informacje w „Bellonie”: A. Skrzyński, *Istota i znaczenie paktu gwarancyjnego*, 1925, t. XVIII; A. Stebliowski, *Międzynarodowa konferencja o reglamentacji obrotu bronią, amunicją, sprzętem wojennym*,

W drugiej połowie lat dwudziestych zaczęły ukazywać się pierwsze monografie z zakresu prawa międzynarodowego, w których autorzy prezentowali problem rozbrojenia w szerokim kontekście bezpieczeństwa. Cechą charakterystyczną tych publikacji było udowadnianie zależności rozbrojenia od stanu bezpieczeństwa między narodami. Należy tutaj wymienić przede wszystkim obszerną rozprawę W. Kulskiego, w której wywody w kwestii rozbrojenia prowadziły do konkluzji, że każda redukcja zbrojeń powinna być poprzedzona systemem obowiązkowego arbitrażu, absolutnym zakazem wojny i międzynarodową gwarancją przeciw agresorowi⁵⁹. Ten sam sposób podejścia do interesującego nas zagadnienia zaprezentowali w swoich pracach B. Winiarski⁶⁰ oraz J. W. Warszawski⁶¹. Druga książka tego ostatniego autora, będąca rozprawą doktorską, poświęcona była ewolucji zagadnienia rozbrojenia w prawie międzynarodowym i stosunkach międzynarodowych od starożytności po 1926 r., to jest do rozpoczęcia prac przez Komisję Przygotowawczą do Konferencji Rozbrojeniowej⁶². Na znaczenie zagadnienia kontroli w procesie rozbrojenia zwrócił uwagę S. Nahlik⁶³.

Problemy redukcji i ograniczenia zbrojeń zostały, rzecz jasna, uwzględnione w pierwszych polskich opracowaniach pióra M. Gąsiorowskiego⁶⁴ i A. Bregmana, traktujących o historii Ligi Narodów w pierwszym dziesięcioleciu jej istnienia. Jednakże polski punkt widzenia oraz aktywność dyplomacji polskiej w dziedzinie rozbrojenia została pełniej przedstawiona przez Bregmana w jego książce francuskiej, będącej

tamże; S. Künstler, *Rozbrojenie a bezpieczeństwo państwa*, 1927, t. XXV; J. E., *Zakończenie prac Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej. Projekt konwencji*, 1931, t. XXXVII. 3. Artykuły i informacje w „Przeglądzie Wojskowym”: Mjr A. L., *Protokół genewski, streścił D. K.*, 1925, z. 5; mjr S., *Sprawa ograniczenia zbrojeń w Lidze Narodów, streścił kpt. S. Dygat*, 1925, z. 9—10; S. Künstler, *Przed powszechną konferencją rozbrojeniową*, 1931, z. 27. Zob. też: *Wyniki prac ostatniej sesji Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej*, „Sprawy Obce” marzec, 1931, t. VI.

⁵⁹ W. Kulski, *Le problème de la sécurité depuis le pacte de la Société des Nations (1918—1926)*, Paris 1927. Ten sam autor cztery lata później opublikuje przeglądową książeczkę pt. *Przed powszechną Konferencją Rozbrojeniową*, Warszawa 1931 (ss. 42).

⁶⁰ B. Winiarski, *Bezpieczeństwo, arbitraż, rozbrojenie*, Poznań 1928.

⁶¹ J. W. Warszawski, *Międzynarodowe gwarancje bezpieczeństwa Polski*, Warszawa 1929.

⁶² J. W. Warszawski, *Zagadnienie rozbrojenia w prawie międzynarodowym i w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1930.

⁶³ S. Nahlik, *Zagadnienie kontroli w toku prac konferencji rozbrojeniowej* [w:] *Bezpieczeństwo zbiorowe*, Lwów 1935.

⁶⁴ M. Gonsiorowski, *Société des Nations et problème de la paix*, Paris 1927, t. I—II.

owocem studiów prowadzonych w Institut de Hautes Etudes Internationales w Genewie⁶⁵.

Okres działalności Konferencji Rozbrojeniowej zaowocował szeregiem publikacji i przyczynków, które miały wyjaśnić czynniki określające stanowisko Polski wobec zagadnienia rozbrojenia, spopularyzować polskie poglądy i inicjatywy na gruncie genewskim, a także skomentować i ocenić wartość przedsięwzięć dyplomatycznych innych państw. Z tego punktu widzenia interesujące były dwie publikacje w języku francuskim. Pierwsza wydana z inicjatywy Biura Rozbrojeniowego MSZ, prezentująca sytuację szczególną państwa polskiego, jako organizmu kształtującego się ponownie w warunkach niepodległego bytu i posiadającego określone potrzeby obronne, informowała o czynnym udziale Polski w pracach Komisji Przygotowawczej⁶⁶. Na treść drugiej książki, która ukazała się pod auspicjami polsko-francuskiej grupy parlamentarnej w Polsce, składało się 8 zwięzłych szkiców autorstwa polityków i naukowców, dotyczących różnych aspektów rozbrojenia⁶⁷. I tak J. Radziwiłł wyjaśniał w sposób ogólny stosunek Polski do problemu redukcji, ograniczenia zbrojeń i rozbrojenia. S. Thugutt zastanawiał się nad potencjalnymi niebezpieczeństwami wynikającymi z rozbrojenia w warunkach niemocy i braku egzekutywy Ligi Narodów. S. Stroński i O. Halecki uzasadniali konieczność dokonania rozbrojenia moralnego⁶⁸, z tym że Haleckiego interesowało głównie, w jaki sposób urzeczywistnić praktycznie tę ideę. W innym szkicu Stroński analizował także problem równości i nierówności w zbrojeniach. Wreszcie W. Makowski pisał o zbrodni uciekania się do wojny, J. Dębski o konieczności wzmocnienia powszechnego bezpieczeństwa, a W. Łupaciewicz o prawnych podstawach rozbrojenia.

Do końca okresu międzywojennego nie ukazała się żadna polska monografia traktująca o Konferencji Rozbrojeniowej. Z jej przebiegiem i wynikami czytelnik polski mógł zapoznać się korzystając jedynie z informacji prasowych oraz artykułów niektórych czasopism ogólnno-

⁶⁵ A. Bregman, *Liga Narodów 1920—1930*, Warszawa 1931; tenże, *La politique de la Pologne dans la Société des Nations*, Genève 1932.

⁶⁶ *La Pologne et le désarmement*, Genève 1932.

⁶⁷ *Le désarmement*, Varsovie 1932. Recueil d'Études du Groupe Parlementaire Polono-Français en Pologne. 5.

⁶⁸ Zob. próby ustalenia pojęcia „rozbrojenie moralne” przez stronę polską i pierwsze wykładnie polityczne: Z. Nagórski, *Rozbrojenie moralne*, „Przegląd Polityczny” 1931, z. 1—3; J. Dębski, *Die moralische Abrüstung*, „Interparlamentarische Bulletin” 1932, nr 6; O. Halecki, *La Pologne et le désarmement moral*, [w:] *Le désarmement et l'opinion internationale*, t. II, Paris 1932. Zob. też J. Luchaire, *Le désarmement moral*, Paris 1932.

społecznych i politycznych, takich jak „Polityka Narodów”⁶⁹ czy bardziej specjalistycznych — np. „Przegląd Wojskowy”⁷⁰ i „Bellona”⁷¹.

III

Podobnie jak po I, również po II wojnie światowej zainteresowanie problematyką rozbrojeniową w Polsce wystąpiło stosunkowo późno. Nie wnikając w przyczyny takiego stanu rzeczy, należy stwierdzić, że studia nad problemem redukcji i ograniczenia zbrojeń, kontroli zbrojeń i rozbrojenia w szerokim kontekście historii stosunków międzynarodowych i bezpieczeństwa rozwinęły się dopiero w latach sześćdziesiątych. Zaczęli je prawie równocześnie historycy i specjaliści prawa międzynarodowego. Ci ostatni dawali wyraźnie priorytet problematyce współczesnej. W pierwszych opracowaniach monograficznych, traktujących o rozbrojeniu z punktu widzenia formalno-prawnego, a dotyczących rozbrojenia w ogóle, autorzy poświęcali dość dużo uwagi tym zagadnieniom w okresie międzywojennym. J. Gilas wniósł znaczny wkład w metodologię, porządkując, z punktu widzenia formalno-prawnego i dając wykładnię podstawowych pojęć związanych z rozbrojeniem oraz omawiając precedensy w tym zakresie⁷². Natomiast J. Symonides skoncentrował swoją uwagę na zagadnieniu kontroli zbrojeń i rozbrojenia⁷³. Stosunkowo wiele uwagi poświęcił planom i rokowaniom rozbrojeniowym w okresie międzywojennym W. Wieczorek, analizując przede wszystkim doświadczenia rokowań genewskich lat trzydziestych pod kątem widzenia potrzeb bieżącej praktyki negocjacyjnej⁷⁴. Należy także odnotować wartościowe, prawnomiędzynarodowe rozważania K. Kocota na temat bezpieczeństwa zbiorowego omawianego na Genewskiej Konferencji Rozbrojeniowej⁷⁵.

Pionierską rolę w badaniach nad rozbrojeniem odegrał J. Krasuski. Był pierwszym spośród historyków, który dał zwięzły wykład na temat

⁶⁹ Np. miesięczne przeglądy polityczne: „Polityka Narodów” 1933, t. II, z. 11, 12; t. III, z. 1—2; K. Klimowiczak, *Sprawy rozbrojeniowe*, tamże, t. IV, z. 1.

⁷⁰ *Projekty redukcji zbrojeń na Konferencji Rozbrojeniowej*, „Przegląd Wojskowy” 1932, z. 32; J., *Drugi francuski plan rozbrojeniowy (tzw. konstrukcyjny)*, tamże, z. 35.

⁷¹ Zob. artykuły pióra E. J. w dziale „Przegląd dwumiesięczny”: t. 39, 1932; t. 40, 1932; t. 41, 1933; t. 42, 1933; t. 43, 1934.

⁷² J. Gilas, *Demilitaryzacja i rozbrojenie — zakres pojęć*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1965, nr 3; tenże, *Zagadnienie rozbrojenia*, Toruń 1966.

⁷³ J. Symonides, *Kontrola międzynarodowa*, Toruń 1964.

⁷⁴ W. Wieczorek, *Rozbrojenie — teoria i praktyka*, Warszawa 1968.

⁷⁵ K. Kocot, *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego na Konferencji Rozbrojeniowej (1932—1935)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1967, nr 63, Prawo XVIII.

historii rozbrojeniowych rokowań w okresie międzywojennym. Ale, co ważniejsze, wykład ten oparł na kwerendzie archiwalnej, zwłaszcza w odniesieniu do spraw polskich⁷⁶. Odślonił też drugi, niedostępny dotąd czytelnikowi nurt prac rozbrojeniowych — nie ten formalny, na sali obrad, ale rozgrywający się w kancelariach i gabinetach dyplomatycznych, na tajnych naradach i konferencjach.

W ciągu kilku lat (1967—1971) ukazały się cztery artykuły o charakterze syntetycznym, których autorzy mieli ambicje całościowego potraktowania zagadnienia rozbrojenia w okresie międzywojennym. M. Renke⁷⁷, opierając się na wynikach badań W. M. Chajcmana, omówił przebieg rokowań rozbrojeniowych w latach 1919—1934. Analogicznego zadania podjął się P. Stawecki, który opublikowawszy najpierw dwa dokumenty z Centralnego Archiwum Wojskowego (z 1925 i 1930 r.) dotyczące stanowiska polskiego Sztabu Generalnego wobec rozbrojenia⁷⁸, dokonał pewnych uogólnień i przedstawił je w popularnym szkicu na ten sam temat⁷⁹. W. Michowicz natomiast podjął próbę przedstawienia wzajemnej relacji między rozbrojeniem a bezpieczeństwem w okresie międzywojennym⁸⁰. Wreszcie M. Leczyk dokonał przeglądu i oceny ważniejszych inicjatyw rozbrojeniowych ZSRR w latach 1922—1934⁸¹.

Jak się zdaje, inspiratorskiej roli Zakładu Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN (późniejszego Instytutu) zawdzięczamy fakt, że radziecki aspekt walki o rozbrojenie w okresie międzywojennym posiada — jak dotąd — najbogatszą literaturę. Dokładnie w połowie lat sześćdziesiątych ukazało się pierwsze opracowanie dziejów konferencji rozbrojeniowej w Moskwie w 1922 r. pióra J. Jurkiewicza⁸². W kilka lat później, pełniej przedstawił ten sam temat J. Kumaniecki, wykorzystując

⁷⁶ J. Krasuski, *Rola Ligi Narodów w kształtowaniu stosunków polsko-niemieckich 1919—1939* [w:] *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*, red. J. Pajewski, Poznań 1963.

⁷⁷ M. Renke, *Problemy rozbrojenia w okresie międzywojennym 1918—1939*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1967, nr 1.

⁷⁸ P. Stawecki, *Stanowisko polskiego Sztabu Głównego wobec rozbrojenia. Przyczynki do problemu rozbrojenia w latach 1920—1934*, „Dzieje Najnowsze” 1969, R. I, z. 1.

⁷⁹ Tenże, *Polski Sztab Generalny a rozbrojenie 1920—1934*, „Myśl Wojskowa” 1970, nr 9.

⁸⁰ W. Michowicz, *Rozbrojenie a bezpieczeństwo (1920—1939)*, „Kwartalnik Historyczny” 1970, nr 3.

⁸¹ M. Leczyk, *ZSRR a problemy rozbrojenia w okresie międzywojennym* [w:] *Armia, wychowanie, polityka. Dwadzieścia lat WAP*, Warszawa 1971.

⁸² J. Jurkiewicz, *Moskiewska konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r.*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały” 1965, t. 1, [Dalej: ZDSPR].

do jego opracowania nie tylko literaturę i publikowane dokumenty różnej proveniencji, ale także archiwalia⁸³. W wyniku badań archiwalnych możliwe było zaprezentowanie kilku szczegółowych opracowań dotyczących bądź to polsko-radzieckich elementów gry dyplomatycznej o kształt konwencji rozbrojeniowej⁸⁴, bądź to całościowego ujęcia radzieckich prób rozwiązania zagadnienia całkowitego i powszechnego rozbrojenia⁸⁵.

Polsko-niemieckie aspekty rozbrojenia — tak ważne dla wykształcenia się taktyki i strategii ze strony dyplomacji polskiej w Genewie i poza nią — nie znalazły się w centrum uwagi polskich badaczy. Można odnotować jedynie kilka artykułów, których przedmiotem jest taktyka hitlerowskich Niemiec na Konferencji Rozbrojeniowej⁸⁶, okoliczności opuszczenia przez Niemcy tej konferencji w 1933 r. i skutki międzynarodowe tego wydarzenia⁸⁷.

Monograficznych ujęć doczekało się zagadnienie rozbrojenia moralnego, z którym związana była szczególnie aktywność polskiej dyplomacji w okresie międzywojennym⁸⁸ oraz współczesne nadzieje na wychowanie społeczeństw w duchu pokoju.

⁸³ J. Kumaniecki, *Moskiewska konferencja rozbrojeniowa 1922 r.*, „Kwartalnik Historyczny” 1970, nr 2. Z niewielkimi zmianami powtórzone to zostało przez autora w pracy: *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921—1923*, Warszawa 1971.

⁸⁴ W. Michowicz, *Sprawa tzw. klauzuli rosyjskiej w pracach Przygotowawczej Komisji Rozbrojeniowej*, ZDSPR 1969, t. IV; tenże, *Realizacja przez ZSRR lenińskich koncepcji rozbrojenia a dyplomacja polska 1927—1934*, ZDSPR, 1970, t. VII.

⁸⁵ Tenże, *Walka ZSRR o rozbrojenie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1972, ss. 82 (Wyd. powielane ZHSPR PAN); tenże, *Pięćdziesiąt lat walki ZSRR o powszechne i całkowite rozbrojenie [w:] 50 lat ZSRR. Referaty i materiały sesji naukowej zorganizowanej przez UŁ 5 grudnia 1972 r.*, Łódź 1973. Zob. też zamieszczone w tej ostatniej publikacji: B. Rakowski, *Trzy uwagi w sprawie radzieckich propozycji rozbrojeniowych w okresie dwudziestolecia międzywojennego*.

⁸⁶ B. Rakowski, *Dyplomacja hitlerowska wobec Genewskiej Konferencji Rozbrojeniowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1968, ser. I, z. 58.

⁸⁷ W. Michowicz, *Niemcy wobec rozbrojenia i militaryzacji*, „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 1/2. Poszerzony tekst tegoż autora zob.: *Wystąpienie Niemiec hitlerowskich z Konferencji Rozbrojeniowej i Ligi Narodów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1976, ser. I, z. 3.

⁸⁸ Tenże, *Polskie plany rozbrojenia moralnego w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny” 1975, nr 2. Wersja francuska nieco zmieniona: *La politique polonaise de „désarmement moral” dans l’entre-deux-guerres*, „Cahiers d’Histoire” [Lyon], 1979, t. XXIV, nr 2. Zob. też pierwsze w powojennym piśmiennictwie ujęcie tego zagadnienia z prawnohistorycznego punktu widzenia: J. Kola-

Z łódzkiego ośrodka uniwersyteckiego, który w latach siedemdziesiątych zaczął się specjalizować w badaniach nad problemem rozbrojenia w okresie międzywojennym, wyszło także kilka artykułów omawiających francuskie⁸⁹ i amerykańskie⁹⁰ plany redukcji i ograniczenia zbrojeń prezentowane na Konferencji Rozbrojeniowej.

Dokonany powyżej przegląd polskiego piśmiennictwa dotyczącego bezpośrednio rozbrojenia w okresie międzywojennym nie odzwierciedliłby w pełni stanu badań nad interesującym nas zagadnieniem, gdyby nie wspomnieć o monografiach szczegółowych, traktujących o historii stosunków międzynarodowych lub historii polskiej polityki zagranicznej. Autorzy tych opracowań bądź to wkomponowują tematykę rozbrojeniową w kontekst interesujących ich aspektów polityki międzynarodowej, korzystając z badań innych specjalistów, bądź też opierają się na własnych ustaleniach będących wynikiem głównie badań archiwalnych. Przykładowo należałoby wymienić, zachowując kolejność alfabetyczną — następujących autorów: W. Balcerak⁹¹, J. Ciałowicz⁹², A. Harasimowicz⁹³, J. Jurkiewicz⁹⁴, J. Krasuski⁹⁵, M. Leczyk⁹⁶, Z. Ma-

sa, *International intellectual cooperation*, Wrocław 1962, s. 111—127. W merytorycznym związku ze sprawą rozbrojenia moralnego pozostaje artykuł R. Gellesa, *Sprawy polskie w niemieckich podręcznikach szkolnych z lat trzydziestych XX wieku w ocenie historyków polskich*, „Przegląd Zachodni” 1975, nr 2. W druku znajduje się książka W. Michowicza, *Genewska Konferencja Rozbrojeniowa (1932—1937) a dyplomacja polska*.

⁸⁹ W. Michowicz, „Konstruktywny plan rozbrojeniowy” Herriota — Paul-Boncoura i jego oceny w Polsce w 1932 r., „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego” 1980, ser. I, z. 71; A. M. Brzeziński, *Dyplomacja francuska a „plan MacDonalda” z 16 marca 1933 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1981, Folia Historica 8. W druku znajdują się dwa dalsze artykuły A. M. Brzezińskiego dotyczące rozbrojenia: *Stanowisko Francji wobec waszyngtońskiej konferencji rozbrojeniowej (12 XI 1921—6 II 1922 r.) i Francuska koncepcja Ligi Narodów w latach 1918—1919*.

⁹⁰ W. Michowicz, *Rozbrojeniowy plan Herberta Hoovera z 1932 roku a dyplomacja polska*, [w:] *Historia i współczesność*, t. I, Polska i Europa w XX wieku, Katowice 1977.

⁹¹ W. Balcerak, *Polityka zagraniczna Polski w dobie Locarno*, Wrocław 1967; tenże, *Dzieje Ligi Narodów*, Warszawa 1968.

⁹² J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921—1939*, Warszawa 1970.

⁹³ A. Harasimowicz, *Polityka zagraniczna pierwszego rządu Partii Pracy w Wielkiej Brytanii w 1924 r.*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1981, Folia Historica 6.

⁹⁴ J. Jurkiewicz, *Pakt Wschodni. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934—1935*, Warszawa 1963.

⁹⁵ J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919—1932*, Poznań 1975.

⁹⁶ M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925—1934. Studium z historii dyplomacji*, Warszawa 1976.

zur⁹⁷, S. Sierpowski⁹⁸, A. Skrzypek⁹⁹, M. Wojciechowski¹⁰⁰, L. Ziaja¹⁰¹.

IV

Miernikiem opóźnienia w polskich badaniach nad problemem rozbrojenia okresu między I a II wojną światową jest fakt braku w polskim piśmiennictwie rzetelnej, naukowej monografii traktującej całościowo o tym zagadnieniu, jak również pominięcie tej tematyki w syntezie historii Polski, przygotowanej pod auspicjami PAN¹⁰².

Wyniki dotychczasowych studiów prowadzonych w Polsce nad interesującym nas problemem dadzą się sprowadzić do:

1. Wyjaśnienia niektórych aspektów działalności polskiej dyplomacji podczas trwania Konferencji Rozbrojeniowej w Moskwie (1922 r.), Komisji Przygotowawczej do Konferencji Rozbrojeniowej i samej Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie.

2. Zbadania ogólnych kierunków aktywności dyplomacji radzieckiej w przedmiocie rozbrojenia do 1939 r.

3. Rozpoznania niektórych elementów taktyki i gry dyplomatycznej Niemiec i Francji wokół realizacji idei zawartej w art. 8 Paktu Ligi Narodów.

4. Popularnonaukowej prezentacji historycznych etapów walki politycznej różnych państw o przeforsowanie na arenie międzynarodowej własnych koncepcji dotyczących ograniczenia zbrojeń i ich redukcji oraz rozbrojenia.

Jak z powyższego wynika, na historyków, prawników, ekonomistów, politologów i socjologów czeka wciąż poważne zadanie przeprowadzenia kompleksowych, interdyscyplinarnych badań nad zagadnieniem rozbrojenia w omawianym okresie. W pierwszym rzędzie polskich specjalistów powinno zainteresować miejsce tej problematyki w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej, rola jaką w kształtowaniu bilateralnych stosunków

⁹⁷ Z. Mazur, *Pakt Czterech*, Poznań 1979.

⁹⁸ S. Sierpowski, *Stosunki polsko-włoskie w latach 1918—1940*, Warszawa 1975.

⁹⁹ A. Skrzypek, *Strategie pokoju. Radziecka polityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie 1932—1939*, Warszawa 1979.

¹⁰⁰ M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933—1938*, Poznań 1965.

¹⁰¹ L. Ziaja, *PPS a polska polityka zagraniczna 1926—1939*, Warszawa 1974.

¹⁰² *Historia Polski*, t. IV, 1918—1939, cz. 3, rozdz. XXVI—XXXVII (1926—1935), red. T. Jędruszczyk, Warszawa 1978 [na prawach rękopisu]. Na temat rozbrojenia tylko: rozdz. XXIX, § 7, s. 193—194, rozdz. XXXVII, § 5, s. 522, 532—533 [po kilka zdań].

z sąsiadami, państwami sojuszniczymi, wielkimi mocarstwami i Ligą Narodów odegrały spory, kontrowersje i starcia wokół nadawania konkretnych kształtów pojęciom i planom dotyczącym redukcji zbrojeń, ograniczenia zbrojeń, rozbrojenia materialnego i moralnego, produkcji i handlu bronią, kontroli procesu rozbrojenia oraz wzajemnej relacji między rozbrojeniem a bezpieczeństwem. Wyjaśnienia wymaga, jaką rolę w kształtowaniu polskich założeń i praktyki w polityce rozbrojeniowej odegrały MSZ, MSWoj., naciski opinii publicznej, stanowisko różnych stronnictw politycznych, a także kręgów przemysłowych i paramilitarnych.

Przedmiotem badania powinny stać się techniczno-wojskowe aspekty rozbrojenia w kategoriach broni lądowych, morskich i powietrznych, odstawiające aspiracje i plany dowódców poszczególnych rodzajów broni, a także całości sił zbrojnych w kraju.

Mozna przyjąć, że na ogół zbadane zostały zagadnienia związane z wydatkami obronnymi Polski międzywojennej¹⁰³. Jednakże nadal otwarty jest w nauce problem wzajemnej zależności między stosunkiem poszczególnych rządów do problemu rozbrojenia a wydatkami na cele wojskowe, jak również kwestia potencjalnych możliwości modelowania gospodarczego rozwoju kraju w sytuacji zwolnienia określonych środków finansowych (i innych) po dokonaniu ograniczenia i redukcji sił zbrojnych lub powszechnego rozbrojenia.

Jest oczywiste, że zainteresowania badawcze polskich specjalistów nie powinny ograniczać się do tematyki związanej wyłącznie z problemami żywotnie związanymi z interesami państwa polskiego. Zresztą niepodobna byłoby poprawnie wywiązać się z tego zadania bez uwzględnienia szerszego kontekstu polskiej polityki rozbrojeniowej. Dotychczasowe wyniki badań w tej dziedzinie wskazują, że stosunek dyplomacji II Rzeczypospolitej do problemu rozbrojenia był przede wszystkim pochodną odnośnej polityki wielkich mocarstw, głównie Francji, Niemiec, ZSRR i W. Brytanii. Należałoby więc dotrzymać kroku badaczom zagranicznym i prowadzić równoległe studia pozwalające na wyjaśnienie stanowiska tych i innych mocarstw wobec problemów redukcji, ograniczenia zbrojeń, rozbrojenia powszechnego i całkowitego, produkcji i handlu bronią oraz rozbrojenia moralnego. Ciągłe pozostaje otwarte pytanie, jaki wpływ na politykę tych mocarstw (i vice versa) miała polityka rozbrojeniowa małych państw i ich nieustanna troska o stworze-

¹⁰³ K. Krzyżanowski, *Wydatki wojskowe Polski w latach 1918—1939*, Warszawa 1976. Zob. też E. Kozłowski, *Wojsko polskie 1936—1939*, Warszawa 1964; T. Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej*, Warszawa 1963.

nie odpowiednich zabezpieczeń przed agresją oraz utratą niepodległego bytu.

Nie można badać wpływu kręgów wielkoprzemysłowych na modelowanie kierunków polityki zagranicznej w ogóle, a stanowiska wobec politycznych, wojskowych i ekonomicznych aspektów rozbrojenia w szczególności, pozostając w skali jednego tylko państwa. Z charakteru działalności kapitalistycznych monopolii, funkcjonujących w skali międzynarodowej, ponad granicami państw, wynika wymóg takiego właśnie potraktowania badawczego tej problematyki, zwłaszcza produkcji i handlu bronią, jako czynnika hamującego wszelkie plany częściowych redukcji ograniczenia zbrojeń.

Niewątpliwie istnieją obiektywne okoliczności, które utrudniają w Polsce badania nad odbiciem w programach i działalności różnych partii politycznych w Europie i na świecie tematyki rozbrojeniowej. Wydaje się jednak bardzo celowe, aby przedmiotem penetracji naukowej uczynić ruch pacyfistyczny, walczący na płaszczyźnie międzynarodowej o rozbrojenie oraz zachowanie pokoju. Dodatkową zachętę może stanowić istniejąca w tym przedmiocie wyraźna ciągłość między przeszłością a współczesnością.

Wyszczególniona wyżej problematyka badawcza nie wyczerpuje możliwości formułowania szczegółowych tematów, które zasługują na zainteresowanie. W gruncie rzeczy historyk stawia sobie nie tylko pytanie „jak to było”, jak przebiegały negocjacje w Lidze Narodów, jakie stanowisko zajmowały w sprawach rozbrojeniowych poszczególne państwa itd. Interesuje go również pytanie „dlaczego tak było”, w odniesieniu do bardzo szczegółowych kwestii i zachowań oraz do integralnej kwestii przyczyn niepowodzeń prób rozwiązania problemu rozbrojenia. W tym kontekście szczególnie płodne badawczo wydaje się postępowanie analityczne, mające na celu ustalenie determinacji obiektywnych i subiektywnych w przekroju międzynarodowym i jednopanstwowym. Czy zmienność i płynność układów politycznych odgrywała większą, czy mniejszą rolę w porównaniu z bardziej stabilnymi układami geograficzno-strategicznymi w wyborze atrakcyjnych haseł: „najpierw rozbrojenie, potem bezpieczeństwo”, czy „bezpieczeństwo, arbitraż, rozbrojenie”? Czy formuły „szczególne warunki”, „równe bezpieczeństwo” stanowiły formę obrony czy próbę ataku, który miał zniszczyć koncepcje i plany służące utrzymaniu dominacji niektórych mocarstw? A jaką rolę odegrały predyspozycje psychologiczne, emocjonalne i intelektualne polityków, nastroje mas i atrakcyjność programów organizacji i stowarzyszeń w batalii o rozbrojenie przed rokiem 1939?

Stawianie tych i podobnych pytań w trakcie procesu badawczego jest całkowicie zasadne i konieczne. W dążeniu bowiem do dokład-

ności w narracji faktograficznej lub formalno-prawnej poprawności w prezentacji spraw proceduralnych, dotąd znikła często z pola widzenia badaczy potrzeba odkrywania struktur ludzkiego działania na polu dyplomatyczno-politycznym i poszukiwania odpowiedzi na pytania prowadzące do formułowania wartościowych uogólnień i ustalania prawidłowości. A przecież, w końcu, taki jest ostateczny cel każdego postępowania badawczego.

Zrealizowanie programu badawczego wymaga spełnienia pewnych warunków typu organizacyjnego. Dotychczasowe doświadczenie wskazuje, że osiąganiu pożądaných wyników nie służy: brak koordynacji w badaniach, rozpraszenie wysiłków specjalistów na dziedzinę mające luźny związek z głównym problemem badawczym, zły stan informacji naukowej, brak mecenatu nad kadrami zajmującą się problemami rozbrojenia ze strony organizatorów nauki, który wyrażałby się w odpowiedniej polityce przyznawania stypendiów na wyjazdy zagraniczne, a także w dotowaniu inicjatyw organizacyjno-naukowych itp.

Wydaje się, że najpilniejszym zadaniem jest stworzenie zespołu badawczego, koordynującego w skali ogólnopolskiej studia nad problemem rozbrojenia w okresie międzywojennym, podobnego do działającego w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych centrum badań nad współczesnymi zagadnieniami rozbrojenia. Doceniając potrzebę takiej koordynacji, w 1982 r. utworzono w Instytucie Historii UŁ Zespół Badań nad Pokojem, który założył, że obok pacyfizmu, głównym przedmiotem jego zainteresowań będą problemy rozbrojenia w latach 1919—1939. Z tego zakresu przygotowuje się obecnie cztery prace habilitacyjne i dwie doktorskie. Być może, że wspomniany Zespół znajdzie w Polsce partnerów do współpracy i albo przyłączy się do jakiegoś innego zespołu naukowego, specjalizującego się w interesującej nas problematyce, albo też sam zacznie z czasem spełniać funkcję koordynatora badań.

Zaspokojenie potrzeb w zakresie publikowania wyników badań sprowadza się obecnie do możliwości wykorzystania łamów „Spraw Międzynarodowych”, „Przeglądu Stosunków Międzynarodowych” oraz „Zeszytów Naukowych” różnych uczelni w Polsce. W środowisku łódzkim podjęto inicjatywę stworzenia, na podstawie ŁTN i Łódzkiego Oddziału Zakładu Narodowego im. Ossolińskich bardziej wyspecjalizowanego czasopisma „Studia nad Pokojem”, które w swoim profilu tematycznym traktowałoby problem rozbrojenia jako priorytetowy.

Zadaniem ośrodka koordynującego powinno być:

1. Stworzenie zaplecza informacyjno-naukowego.
2. Prowadzenie w sposób planowy stałej kwerendy archiwalnej krajowej oraz zagranicznej (zwłaszcza w archiwum ONZ w Genewie).

3. Wpływanie na politykę zakupów książek zagranicznych przez wyspecjalizowane biblioteki w Polsce.

4. Organizowanie konferencji i sympozjów naukowych z udziałem specjalistów krajowych i zagranicznych.

Szczególne znaczenie dla stymulowania badań naukowych miałyby systematyczne prezentowanie wyników badawczych na konferencjach i sympozjach. Wymóg systematyczności jest szczególnie ważny. Mógłby on zostać spełniony przez praktykę spotkań seminaryjnych w trakcie roku akademickiego w różnych ośrodkach uniwersyteckich oraz organizowane, np. co dwa lata, ogólnopolskie konferencje naukowe z udziałem specjalistów zagranicznych poświęcone węzłowemu tematowi z zakresu problemu rozbrojenia w latach 1919—1939.

Należy wyrazić nadzieję, że zapoczątkowana przez publikację zbioru studiów *Problemy rozbrojenia 1919—1939* współpraca specjalistów z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, Uniwersytetu im. M. Kopernika i Uniwersytetu Łódzkiego stanie się znaczącym impulsem dla zdynamizowania kompleksowych badań nad interesującym nas zagadnieniem, mieszczącym się w jednym z najważniejszych problemów XX w. — problemie rozbrojenia.

Uniwersytet Łódzki
Instytut Historii

Waldemar Michowicz

L'ÉTAT DES RECHERCHES
SUR LE PROBLÈME DU DÉARMEMENT EN POLOGNE (1919—1939)

En s'appuyant sur la littérature mondiale, l'auteur passe en revue ce qui a été acquis en Pologne dans le domaine des recherches scientifiques sur le problème du désarmement dans les années 1919—1939. Il constate que dans l'acquis de la historiographie universelle et de celle d'entre deux guerres polonaise était dominante la méthode formelle—chronologique et formelle—juridique d'examiner le problème du désarmement. La situation a subi un changement essentiel vers la fin des années cinquante et au commencement de la septième décennie, quand la riche littérature de mémoires et les sources diplomatiques, publiées dans les séries éditoriales connues, ainsi que les ressources d'archives de différents pays et de la Société des Nations ont été mises à la portée des chercheurs. L'acquis polonais dans le domaine des recherches sur le désarmement dans années 1919—1939 est modeste. L'auteur examine tous les travaux monographiques concernant le problème, publiés dans les éditions continues et ceux parus comme imprimés autonomes. Ce qui caractérisait les premières monographies du domaine du droit international des années vingt, c'était la démonstration d'interdépendance du désarmement et de

l'état de sécurité des nations. Mais dès la fin de la période d'entre deux guerres, aucune monographie polonaise traitant la Conférence de Désarmement à Genève n'a paru. Après la 11ème Guerre Mondiale, les études sur le problème de la réduction et de la limitation des armements, du contrôle des armements et du désarmement, dans le large contexte de l'histoire des relations internationales et de la sécurité, ne se sont développées que dans les années soixante. Leurs résultats ont été publiés dans quelques ouvrages (dans la plupart des cas leurs auteurs étaient juristes) et dans 40 articles et traités environ; ils ont aussi été pris en considération dans la plupart des monographies détaillées traitant l'histoire des relations internationales ou celle de la politique étrangère polonaise. Les résultats actuels des études sur le problème du désarmement menées en Pologne peuvent être réduits à:

1) l'explication des certains aspects de l'activité de la diplomatie polonaise pendant la Conférence de Désarmement à Moscou (1922), de la Commission Préparatoire de la Conférence du Désarmement et de la Conférence du Désarmement elle-même,

2) l'examen des directions générales de l'activité de la diplomatie soviétique dans la sphère du désarmement jusqu'à 1939,

3) la reconnaissance des certains éléments de la tactique et du jeu diplomatique de l'Allemagne et de la France autour de la réalisation de l'idée enfermée dans l'article 8 du Pacte de la Société des Nations.

4) la présentation, ayant le caractère de vulgarisation scientifique, des étapes historiques de la lutte politique de différents pays pour faire passer dans l'arène internationale leurs propres conceptions concernant la limitation des armements, leur réduction et le désarmement. L'auteur attire l'attention sur la nécessité d'entamer les recherches systématiques, complexes et interdisciplinaires sur le lieu de la problématique du désarmement dans la politique étrangère de la Pologne et des autres pays, sur les aspects techniques et militaires du désarmement, l'attitude des représentants de la grande industrie et de différents partis politiques en face du désarmement et de la sécurité, ainsi que sur le mouvement pacifiste, luttant sur l'étendu national et international pour le désarmement et le maintien de la paix.

La réalisation du programme des recherches scientifiques exige que soient accomplies certaines conditions du type d'organisation. Il faut donc: créer l'ensemble des recherches coordinant les travaux menés en Pologne, améliorer le travail du service d'information et l'organisation d'achats des livres étrangers, organiser systématiquement les conférences et les symposiums scientifiques avec la participation des spécialistes du pays et de l'étranger, fonder un périodique spécial pour la publication des résultats des recherches.